

В'ячеслав КОВАЛЬЧУК

“МОЛОДА” ІСТОРИЧНА ШКОЛА ТА СОЦІАЛЬНИЙ НАПРЯМ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Об'єднання німецьких земель завершилося у 1871 р. у результаті перемоги Пруссії у війні зі Францією. В єдиній державі на основі промислового перевороту швидко розвивався капіталізм, хоча він і мав національну специфіку, що виявлялося у залишку феодалних і навіть патріархальних відносин, відбувалися зміни у соціальній структурі суспільства, зростали масштаби застосування найманої праці. Водночас посилювалася зовнішньоекономічна і політична експансія молодої централізованої німецької держави, культ якої панував серед науковців. Під впливом цих суперечливих умов у Німеччині склалася так звана “молода” (“нова”) історична школа – наступниця “старої”.

Найбільший внесок у концепцію “молодої” історичної школи зробили німецькі вчені **Густав фон Шмоллер** (1838–1917), **Луїо Брентано** (1844–1931) і **Карл Бюхер** (1847–1930).

Головна відмінність “молодої” історичної школи від “старої” полягає у її полеміці з марксизмом, який до того часу широко розповсюдився у Європі, тоді як критичне вістря “старої” школи було спрямоване насамперед проти ідей класичної політичної економії, яка до 70-х рр. XIX ст. була завершена.

Порівняльний аналіз теоретико-методологічних засад “старої” і “молодої” історичних шкіл проведено у табл. 1.

“Молода” історична школа “першої хвилі” (70–90-ті рр. XIX ст.) охоплювала дві основні течії: *консервативну*, яку очолював Г. Шмоллер – прихильник традиційного розвитку німецького суспільства, монархії і націоналізму, і *буржуазно-ліберальну*, котру очолював Л. Брентано – прихильника поступового реформування буржуазного суспільства через розвиток профспілкового руху для досягнення “класового миру”.

Консервативна течія успадкувала від “старої” історичної школи основні принципи і метод. Соціальним ідеалом Г. Шмоллера була юнкерська держава з “просвіченою монархією”, якій належить вирішальна роль в економіці. Консерватори вважали, що лише “сильна рука” державного управління може навести порядок в економіці, досягти “класового миру”.

Прагнучи перетворити економічну теорію з “голого вчення про ринок і обмін” на морально-етичну науку, Г. Шмоллер зосередив увагу на розгляді таких питань [1, 400]: 1) заперечення плідності теоретичних узагальнень і абстрактно-дедуктивного аналізу класичної політичної економії, а згодом й маржиналізму; 2) запровадження так званого “етичного принципу” до економічних досліджень на основі уявлень, що господарське життя нації визначається не стільки природними і технічними, скільки моральними, психологічними і етичними факторами; 3) розуміння політичної економії як науки, яка має вивчати людську діяльність, спрямовану на задоволення різних запитів; водночас заперечення застосування математичних методів в економічних дослідженнях; Г. Шмоллер стверджував, що людська психіка і мораль непідвладні математиці; 4) обґрунтування головної ролі держави у суспільному житті; державу Г. Шмоллер вважав “найвагомішим капіталом нації”, що має протистояти виявам класового егоїзму

та класових зловживань, виховувати робітників у дусі “соціальної солідарності” з підприємцями; 5) пропаганда реформ, які б усунули майнову нерівність у суспільстві; водночас заперечення законодавчого обмеження робочого дня, законності профспілок та страйків, підтримування спілок підприємців, локаутів, “чорних списків” активних страйкарів тощо.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз теоретико-методологічних засад “старої” і “молодої” історичних шкіл

Історичний метод дослідження. Негативне ставлення до принципів і положень класичної політичної економії. Захист принципів ринкового господарства та еволюційної форми розвитку суспільства. Несприйняття соціалістичних економічних ідей та революційного шляху перетворень. Визнання примату національних інтересів, дослідження національного господарства з урахуванням його історичного розвитку. Обґрунтування пріоритетної ролі держави у досягненні загальнонаціональної мети та соціальної злагоди.	
СПІЛЬНЕ	
	
ІСТОРИЧНА ШКОЛА У НІМЕЧЧИНІ	
I етап розвитку “СТАРА” ІСТОРИЧНА ШКОЛА	II етап розвитку “МОЛОДА” ІСТОРИЧНА ШКОЛА
	
ВІДМІННЕ	
Формування за умов економічної і політичної розрібеності Німеччини, недостатнього індустріального розвитку, відсутності єдиного національного ринку. Заперечення загальних законів економічного розвитку та необхідності абстрактного, теоретичного аналізу. Надання переваги емпіричному методу дослідження та простому збиранню фактів. Полеміка з класичною політичною економією. Підміна економічної теорії історією народного господарства та економічною політикою.	Формування за умов економічного і політичного об'єднання Німеччини, посилення робітничого руху та загострення соціальних проблем. Визнання існування об'єктивних економічних законів, водночас заперечення можливості їх відкриття шляхом логічних обґрунтувань. Полеміка з австрійською школою маржиналізму та марксизмом. Розгалуження “молодої” історичної школи першої хвилі на дві течії: консервативну та буржуазно-ліберальну.

Прагнення до практичної реалізації означених ідей спонукало Г. Шмоллера до заснування у Німеччині у 1872 р. *Спілки соціальної політики* – об'єднання університетських професорів щодо ідей історичної школи для пропаганди здійснення соціально-економічних реформ.

Буржуазно-ліберальне крило “молодої” історичної школи головним засобом досягнення “класового миру” між працею і капіталом розглядало не державу, а професійні спілки. На цьому й ґрунтувалися погляди його лідера **Луйо Брентано**.

У працях Л. Brentано відстоював такі погляди [2, 202–203]: 1) заперечення існування універсальних законів економічного розвитку; 2) визнання провідної ролі етичних і правових чинників господарського розвитку; 3) дотримання мінові концепції на основі визнання пріоритету чинників розподілу і обміну над виробництвом; 4) пропаганда ідей “соціального партнерства” і реформ як засобу попередження революційних заворушень пролетаріату; 5) заперечення твердження про вище значення держави порівняно з індивідом; 6) виступав за примусове “картелювання” промисловості, вбачаючи позитивну роль монополій в оздоровленні економіки і відверненні кризових явищ на основі планомірного пристосування виробництва до попиту; картелі Л. Brentано вважав спілками виробників, що пристосовують виробництво до попиту з метою уникнення надвиробництва, падіння цін, банкрутства підприємств, знецінення капіталу, безробіття і голоду.

Реформістська програма Л. Brentано передбачала певні поступки робітникам за участю профспілок і державного законодавства про працю, організацію споживчої кооперації, житлового будівництва тощо.

Водночас Л. Brentано поділяв історичні догми своїх попередників, вирішальну роль в економіці відводячи, як і Г. Шмоллер, етичному і правовому регулюванню, факторам розподілу і обміну, а не виробництва, ігнорував існування об’єктивних законів економічного розвитку.

Характер методології і загальних висновків історичної школи виявлявся також у працях дослідника історії народного господарства **Карла Бюхера**.

К. Бюхер поділив економічну історію на три стадії [2, 203]: 1) *домашнє* (натуральне, самодостатнє) *господарство*; 2) *міське* (ремісниче просте товарне) *господарство*; 3) *народне* (ринкове) *господарство*.

Періодизація К. Бюхера дає змогу тлумачити економічну історію у дусі мінові концепції, заперечуючи вирішальну роль сфери виробництва та існування загальних економічних законів.

Отже, на відміну від “старої” історичної школи, “молода” не обмежувалася констатацією необхідності застосування “історичного” методу економічних досліджень, а широко використовувала його на практиці. Заперечуючи класичний і неокласичний (маржиналістський) підходи до аналізу економічних процесів і явищ, представники останньої стверджували, що закони економіки не можуть відкриватися шляхом дедуктивних, логічних узагальнень, а потребують емпіричних спостережень, індукції і дослідження національної економіки у конкретних реаліях її історичного розвитку.

Друга хвиля “молодої” історичної школи (90–ті рр. XIX–30–ті рр. XX ст.) була представлена у працях таких відомих німецьких дослідників, як **М. Вебер** і **В. Зомбарт**, що внесли певну своєрідність до історичного напрямку економічної думки.

Вершини свого розвитку, як вважає більшість дослідників історії економічних вчень, історична школа досягла у творчості видатного німецького історика, соціолога, філософа і економіста **Макса Вебера** (1864–1920), який виклав свої економічні ідеї у книгах *“Протестантська етика і дух капіталізму”* (1904), *“Господарська етика світових релігій”* (1916–1919), *“Загальна економічна історія”* (1919–1920) та інших.

Карл-Еміль-Максиміліан (Макс) Вебер народився у німецькому місті Ерфурт, виріс і закінчив гімназію у Шарлоттенбурзі. Його батько був відомим політиком, прихильником О. Бісмарка, а мати – аскетичною кальвіністкою. М. Вебер навчався на юриста у знаменитих університетах Берліна і Гейдельберга, він спеціалізувався на історії і теорії права. З часом він захистив докторську дисертацію з проблем діяльності

середньовічних торговельних компаній і став викладачем Берлінського університету. Саме у цей період М. Вебер розпочав свої економічні, історичні та соціологічні дослідження, що стали справою його життя.

М. Вебер працював професором на кафедрах національної економіки у Фрайбурзькому (з 1893 р.), Гейдельберзькому (з 1896 р.), Мюнхенському університетах (з 1919 р.), читав лекції у багатьох інших навчальних закладах Європи і Америки. Разом з Е. Яффе і В. Зомбартом з 1904 р. видавав науковий часопис “Архів соціальних наук і соціальної політики”. У 1919 р. він був радником німецької делегації на переговорах щодо підсумків Першої світової війни у Версалі.

Німецький вчений раптово помер у Мюнхені на 56-му році життя (1920 р.).

М. Вебер досліджував широке коло економічних і соціальних проблем, системно аналізуючи процеси історичного розвитку і намагаючись створити синтетичну концепцію еволюції західної цивілізації. Він осмислював теоретичну спадщину німецьких мислителів, вплив Реформації на заміну феодалізму капіталізмом, що дало йому змогу поглибити методологію аналізу економічних і соціальних процесів, звільнивши її від націоналізму та однобічності історичного методу попередників. М. Вебер повернувся до абстрактно-логічного аналізу, із заперечення якого розпочала свій розвиток історична школа, визнаючи існування деяких загальних для всіх націй економічних закономірностей, що прокладають собі шлях через особливості конкретно-історичних обставин і національно-культурні традиції [2, 305].

На відміну від інших представників історичної школи, які відводили державі вирішальне місце в економічному житті, М. Вебер розглядав людський соціум як сукупність людей, вільних від державного диктату, пояснюючи соціально-економічні процеси і явища на ґрунті особистих мотивів господарської поведінки, що зближує його з маржиналістами. Водночас він визнавав, що існують суперечності між особистими і суспільними інтересами, тому відводив державі ряд функцій щодо їх врегулювання [2, 306].

М. Вебер створив власну теоретичну систему, в якій центральне місце належало концепції “ідеальних типів” суспільного устрою.

“Ідеальні типи” суспільного устрою – це певні теоретичні схеми, які створив дослідник для осмислення конкретних етапів історичного розвитку людства. Він трактував їх як “...штучну побудову, яка дозволяє виявити економічні закономірності” і яка водночас містить певні реальні явища, що втілюються у логічні поняття (“феодалізм”, “капіталізм”, “економічна людина”, “економічний обмін” тощо). Такий підхід, на думку німецького мислителя, дає змогу встановити причинно-наслідкові зв’язки між різними історичними утвореннями, їх важливі риси та унікальні аспекти.

У межах цієї концепції вчений висунув оригінальну *теорію розвитку капіталізму* як форми цивілізації, цілісного історико-культурного феномена, двигуном розвитку якого є раціоналізація суспільного життя.

У цьому зв’язку М. Вебер виділив *дві ідеально типові орієнтації економічної поведінки індивідів*: по-перше, *традиційну*, яка заснована на тисячолітніх традиціях і пов’язана з незмінними, рутинними методами діяльності, прагненням до збагачення у найгірших, крайніх виявах; по-друге, *цілераціональну*, яка домінує з появою ринкової

економіки і є продуктом тих унікальних історичних умов, що склалися у Західній Європі у XVI–XVIII ст., і відображає “капіталістичний дух” господарювання.

М. Вебер пов'язував генезис капіталізму з відмовою від традиційної економічної поведінки і переходом до раціональної, вважаючи, що капіталізм виникає там, де “існує раціональне прагнення до капіталістичного прибутку” на основі не експлуатації, а застосування капіталу, раціонального зіставлення користі і витрат, що відповідає “капіталістичному духу” прагнення до вигоди [3, 48]. Він стверджував, що висока раціональність капіталістичної цивілізації нав'язує індивідам примусові норми діяльності, які для них означають втрату свободи, знеособлення, рутинізацію діяльності тощо. Тому німецький дослідник сподівався на виникнення нових суспільних інститутів, які подолають бюрократизм капіталістичного управління і поєднують творчу діяльність та управлінські функції у специфічній для окремої людини формі.

Вчений здійснив *аналіз взаємозв'язків між етичним кодексом протестантизму і “капіталістичним духом”* як специфічною комбінацією звичок мислення та форм господарської діяльності.

На думку М. Вебера, саме протестантизм (особливо кальвінізм)¹, який проголосив добродієність трудовий аскетичний спосіб життя, стимулював появу раціональної господарської поведінки, заснованої на підприємливості, ощадливості, поміркованості, скромності, порядності, прагненні життєвого успіху на основі раціонального застосування капіталу.

Отже, дослідник зробив висновок, що на певному етапі історичного розвитку Європи унікальне поєднання особливостей духовного життя та матеріальної зацікавленості “економічної людини” зумовило появу нової мотивації господарської поведінки, заснованої на принципах раціоналізму: позитивному моральному санкціонуванні ощадливості та нагромадженні капіталу; аскетичному способі життя; прагненні до одержання законного прибутку як вияву високого професіоналізму; специфічних рисах людського характеру (працелюбності, ощадливості, діловитості, старанності, надійності, пунктуальності, чесності, порядності тощо).

Економічні ідеї **Вернера Зомбарта** (1863–1941) викладені у його працях “Сучасний капіталізм” (1902), “Буржуа” (1913), “Три політичні економії” (1923), “Німецький соціалізм” (1934).

Вернер Зомбарт – німецький філософ, соціолог, економіст, який народився у Берліні. Він навчався у Берлінському університеті і був учнем Г. Шмоллера. Згодом В. Зомбарт став професором політичної економії в університетах Бреслау (нині польський Вроцлав) і Берліна.

У ранніх працях В. Зомбарт, на відміну від антимарксиста Г. Шмоллера, відстоював марксистські позиції. Одна з його перших праць “До критики економічної системи Карла Маркса” (1890) навіть отримала схвальний відгук Ф. Енгельса за “вдалий виклад марксистських ідей”. Сам же В. Зомбарт вважав себе прихильником буржуазно-ліберальних реформ

¹ Трудова етика протестантизму (насамперед кальвінізму) була спрямована проти розкоші, без-діяльності, марнотратства, непродуктивних витрат. Вважалося, щоб досягнути волю Бога і заслужити спасіння, необхідно сумлінно працювати, розвиваючи свій талант – божественний дар і культивуєючи аскетичний образ життя [4, 476]. Поштовхом до дослідження протестантизму у М. Вебера немалою мірою став життєвий приклад його матері – фанатичної кальвіністки.

і критично ставився до ідеї пролетарської революції. Своє розуміння соціалістичного реформування буржуазного суспільства і зростання ролі робітничого класу у процесі його перебудови з позицій “катедер-соціалізму” (соціалізму з кафедри) він виклав у працях “Соціалізм і соціальний рух у ХІХ столітті” (1896), “Пролетаріат” (1906), “Чому у Сполучених Штатах нема соціалізму?” (1906). У пізніших працях “Пролетарський соціалізм” (1922), “Ідея класової боротьби” (1924) та інших В. Зомбарт повністю відійшов від марксистських ідей, виступивши з критикою матеріалістичного розуміння історії, класової боротьби та диктатури пролетаріату.

Після Першої світової війни творчість В. Зомбарта зазнала впливу ідей німецького націоналізму і шовінізму. Зокрема, у праці “Торговці і герої” (1915) він протиставив об’єднаній національній ідеї німецькій “нації героїв” утилітарно-гендлярську англійську “націю торгашів”, зорієнтовану винятково на особистий добробут і комфорт. Згодом цими теоретичними ідеями вченого скористалися “ультраправі” і нацисти. Водночас, як зазначає багато дослідників, В. Зомбарт не поділяв нацистської ідеології, тяжючі до респектабельного націонал-консерватизму.

Помер В. Зомбарт у Берліні на початку 1941 р.

Найбільш відомим твором В. Зомбарта стала книга “Сучасний капіталізм” (1902) з підзаголовком “Історико-систематичне дослідження загальноєвропейського економічного життя від його зародження до сучасності”, в якій центральне місце займає історична економічна соціологія. На основі історичного економіко-соціологічного аналізу німецький дослідник прагнув осмислити походження і форми розвитку капіталізму, виявити систему цінностей, властивих різним його стадіям. У цій та інших згаданих працях В. Зомбарт розглядав важливі проблеми економічного розвитку, базуючись переважно на історичному методі дослідження.

У дослідженнях В. Зомбарт розмежував поняття “господарська система” і “господарська доба”. Перше він розумів як абстрактну теоретичну конструкцію, позбавлену історичної специфіки і призначену для систематизації емпіричних фактів, а другу – як реально існуючу господарську систему. До структури “господарської доби” німецький вчений вміщав такі елементи: технологічний спосіб виробництва (субстанція); суспільні відносини (форма); господарський дух (спонукальний мотив розвитку). При цьому він виділив три групи найважливіших чинників еволюції господарської системи: техніко-економічні, соціально-економічні та соціально-психологічні (суспільна свідомість, мислення та ідеологія). В. Зомбарт вважав, що вони вказують на історичну своєрідність того чи іншого економічного устрою.

На засадах вивчення “історії духовного розвитку сучасної економічної людини” він дослідив еволюцію капіталізму, виділивши у ній стадії *раннього* (молодість), *розвиненого* (зрілість) і *пізнього капіталізму* (старість). В. Зомбарт стверджував, що ці стадії відображають певні форми господарської діяльності, спрямовані на збільшення багатства насамперед у грошовій формі. Зокрема, стадію розвиненого (зрілого) капіталізму він трактував як господарську систему, підпорядковану виробництву заради одержання прибутку. Завдяки В. Зомбарту термін “капіталізм” став загальноновживаним.

Особливу увагу В. Зомбарт приділив дослідженню “капіталістичного духу” як рушійної сили господарського розвитку націй. У його складі він виділяв: “дух підприємництва” (прагнення до прибутку), пов’язаний з ініціативністю, авантюризмом, ризиком, насильством, багатством ідей, жадобою грошей, героїзмом, жагою пригод тощо; “бюргерський дух”, основою якого є бережливість, скромність, розрахунок, працьовитість, поміркованість, схильність до заощадження і раціоналізації та інше.

Підприємництво В. Зомбарт визначав як прагнення до “нескінченного”, до багатства, самовизначення і влади. За цими критеріями він виділив шість основних типів капіталістичних підприємців: *розбійників* (учасників військових походів і заморських експедицій); *феодалів* (продавців зерна, вовни, розробників копалень тощо); *спекулянтів* (лихварів, банкірів, біржових гравців, засновників акціонерних компаній тощо); *купців* (вкладників торговельного капіталу); *ремісників* (поєднують в одній особі майстра і комерсанта); *державних діячів* (розвивають акціонерні компанії) [5, 82].

Німецький дослідник виділив також *функції підприємців*: організаторську, збутову і облікову. Він запровадив поняття “*економічна кон’юнктура*”, протиставивши концепцію про її коливання марксистській теорії криз. В. Зомбарт обґрунтував можливість *еволюційного прогресу капіталізму і його мирного переростання у соціалізм*, ставши, таким чином, одним з авторів *теорії “організованого капіталізму”*.

Крім цього, В. Зомбарт започаткував *концепцію “соціального плюралізму”*, за якою розвиток суспільства відбувається не через зміну господарських систем, а шляхом їх співіснування. Тим самим його можна вважати одним з фундаторів *теорії “змішаної економіки”*, яка остаточно сформувалася у другій половині ХХ ст.

Таким чином, дослідження М. Вебера і В. Зомбарта стали значним внеском у розвиток історичної традиції у політичній економії, водночас суттєво модифікували історичний метод. Вони започаткували аналіз морально-етичної природи суспільно-історичних процесів і національного менталітету як визначального чинника господарської поведінки, інституційних рамок економічної діяльності та чинників їх зміни тощо.

Розвиток капіталізму і робітничого руху, монополізація економіки, поширення акціонерної власності, зростання добробуту широких народних мас європейських країн, розширення економічних і політичних свобод, посилення профспілок, вдосконалення системи соціального забезпечення, а також метаморфози історичної традиції в економічній науці зумовили появу нової її модифікації – *соціального напрямку*. Його представники активізували дослідження соціальних аспектів і умов розвитку господарських процесів.

Водночас варто зазначити, що *соціальний напрям в економічній теорії* не утворив цілісного економічного вчення і був спрямований передусім на вирішення практичних проблем. Його представники об’єдналися на основі таких принципів [2, 292]: соціальний підхід до аналізу господарського життя, дослідження економіки як частини соціальної системи, посилена увага до проблем соціальної справедливості і соціальних інститутів (держави, профспілок, громадських об’єднань тощо); трактування виробництва як суто технічного процесу, що не має соціального змісту; заперечення існування об’єктивних економічних законів і об’єктивної зумовленості соціальної поведінки людей; дослідження соціальної мотивації та ціннісних чинників господарської поведінки; визнання примату неекономічних чинників соціально-економічного розвитку; активний захист приватної власності, заперечення існування експлуатації найманої праці, визнання можливості соціально-економічного прогресу капіталізму шляхом його реформування і державно-правового регулювання виробництва і розподілу.

Визначаючи сприятливе соціальне середовище, засноване на принципах соціальної справедливості, представники соціального напрямку виступали за свідому перебудову суспільних відносин шляхом їх поступового цілеспрямованого реформування з боку держави.

Ідеї соціального напрямку в економічній науці знайшли відображення у програмі заснованої у 1872 р. у Німеччині Спілки соціальної політики, яка одержала назву

“катедер-соціалізму” (“соціалізму за професорською кафедрою”) як натяк на належність членів спілки до академічних кіл.

У соціальному напрямі варто виділити кілька течій: соціально-етичну, “ліберального соціалізму” і “універсальну”.

Соціально-етичну, або соціально-правову, течію очолили **Рудольф Штольцман** (1852–1930) і **Рудольф Штаммлер** (1856–1938).

Зокрема, Р. Штольцман у працях “Соціальні категорії” (1896), “Мета народного господарства” (1907) стверджував, що економіка підпорядкована моральним ідеалам, а виробництво є суто технологічним засобом реалізації моральних цілей і зростання добробуту громадян, який знаходить свій вираз у суспільному поділі праці, не маючи соціального змісту.

Р. Штольцман висунув власну концепцію вартості товару, яку він, як і маржиналісти, називав “цінністю”. Він виходив з того, що праця створює корисність блага, яка пов’язана з його цінністю. У створенні останньої, поряд із працею, беруть участь також капітал і земля. У підсумку Р. Штольцман поділяє висновки теорії факторів виробництва Ж. Сея, поєднуючи її з теорією корисності.

Заперечуючи наявність соціальних антагонізмів і експлуатацію найманої праці, Р. Штольцман вважав підприємців організаторами виробництва та вождями нації, а робітників – їхніми партнерами і виконавцями. Тому заробітна плата і прибуток є виявом соціальної справедливості у розподілі доходів.

Основним фактором економічної діяльності Р. Штольцман вважав “соціально-правове регулювання”, тоді як Р. Штаммлер – право як атрибут соціальної діяльності держави. Останній виклав цю думку у праці “Господарство та право з погляду матеріалістичного розуміння історії” (1910). Він стверджував, що соціальне життя регулюється зовнішнім чинником – суспільним життям людей, тому “...цінність має значення лише для обміну товарів на основі... існуючого правопорядку” [4, 479].

Р. Штаммлер наголошував на об’єктивній зумовленості історичних процесів, а тому заперечував необхідність будь-якої соціальної активності людей, у т. ч. й політичну боротьбу, яку він трактував як невизнання людьми об’єктивних законів суспільного розвитку.

Франц Опенгеймер (1864–1943) створив *теорію* “ліберального соціалізму”, яка стала підґрунтям ще однієї течії соціального напрямку.

Ф. Опенгеймер виступив з реформістською критикою капіталізму за панування монополій, які спричинюють соціальну несправедливість у розподілі благ і доходів та експлуатацію найманої праці. Він ототожнив ринкову економіку з монополістичним капіталізмом, якому протиставив суспільство вільних товаровиробників, звільнене від конкуренції та експлуатації. Його Ф. Опенгеймер назвав “ліберальним соціалізмом”. Це ідеальне суспільство засноване на простому товарному виробництві, а тому капіталізм з його підприємницьким товарним виробництвом і монополіями уявлявся йому деяким відхиленням від цього природного стану суспільства, і це відхилення зумовлене соціальними причинами.

На думку Ф. Опенгеймера, метою суспільства є повернення до простого товарного виробництва, тобто “ліберального соціалізму”, що заснований на приватній власності і ринкових відносинах. “Соціальний підхід” означав для нього аналіз соціальних умов, які призводять до виникнення і панування монополій, відходу суспільства від свого природного стану.

Теорію “універсалізму” як течії соціального напрямку розробив австрійський економіст

і соціолог **Отмар Шпанн** (1858–1950). Свою теорію він виклав у праці “*Фундамент народного господарства*” (1916). О. Шпанн також критикував капіталізм, однак подолання його суперечностей він пов’язував з державно-монополістичним регулюванням.

Концепція О. Шпанна ґрунтувалася на “універсальній системі” примату цілого над частиною: держави над монополістичними корпораціями, монополій – над дрібними фірмами, фірм – над найманими працівниками. У цьому була суть “соціального підходу” О. Шпанна, ідеальна система “універсалізму”, в якій держава і корпорації панують над особистістю.

Як Р. Штольцман і Р. Штаммлер, О. Шпанн також стверджував, що функції підприємців у виробництві не менш важливі, ніж у найманих робітників. А тому і ті, й інші мають право на одержання власного доходу як частки сукупного продукту. Проте ця частка, на думку австрійського вченого, визначається у протиборстві праці з капіталом. При цьому, як стверджував він, послуги підприємців ніколи не оцінювалися належним чином, а робітники завжди одержували невинувато велику частку. Цю концепцію О. Шпанн назвав “теорією оберненої додаткової вартості” [1, 487], натякаючи на її антимарксистський характер.

Якщо у Р. Штольцмана і Р. Штамллера правове регулювання було засобом і виразом товарного обміну, то О. Шпанн протиставляв правове регулювання обміну як іншої форми суспільних зв’язків. На його думку, ринкова економіка ніколи не існувала у чистому вигляді, а поряд з регулюванням через обмін існувало й державне правове регулювання економіки: при феодализмі переважало регулювання ремісничого виробництва – через ієрархічну залежність васалів від сюзеренів; при капіталізмі переважає ринкове регулювання, а державний вплив обмежується встановленням податків, тривалості робочого дня тощо. На зміну капіталізмові прийде “універсалізм”, який реставрує феодальні відносини на новій технічній основі; державне втручання знову буде стосуватися не лише загальних умов виробництва, а й усього виробничого процесу.

Загалом соціальний напрям у політичній економії намагався дати відповіді на питання, зумовлені виникненням і пануванням монополій. Водночас це була спроба розробки концепції, яка враховувала б соціальні аспекти розвитку ринкової економіки, боротьбу між працею і капіталом і яку можна було б протиставити марксистові. На відміну від марксистів, представники соціального напрямку вбачали можливість економічного і соціального прогресу за умов ринкової економіки.

Методологія і традиції соціального напрямку в політичній економії дали змогу виявити вплив економічної думки на еволюцію. Багато положень соціального напрямку співзвучні з ідеями соціально-правового напрямку *інституціоналізму* і були використані останнім.

Література

1. Ковальчук В. М. *Історія економіки та економічної думки : навч. посіб.* / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008.
2. Ковальчук В. М. *Ретроспектива світової економічної думки : навч. посіб.* / В. М. Ковальчук, М. І. Сарай. – Тернопіль : Астон, 2006.
3. Вебер М. *Избранные произведения / М. Вебер.* – М. : Прогресс, 1990.
4. *Історія економічних учень : підруч. / за ред. В. Д. Базилевича.* – К. : Знання, 2004. – С. 251–261.
5. Зомбарт В. *Буржуа / В. Зомбарт.* – М. : Наука, 1994.

Редакція отримала матеріал 27 травня 2013 р.